

individuumima društva dosad služio kao opći izraz i da bi ostvarili svoju ličnost, moraju državu srušiti.²

Za humanizaciju odnosa među spolovima bitan je proces ukidanja podjele rada i odumiranje države. Proces ukidanja podjele rada shvaćen kao ekonomska emancipacija u udruživanju rada i sredstva rada, slobodnoj razmjeni rada, samoupravnom sporazumijevanju i dogovaranju, u delegatsko-skupštinskom sistemu kao proces, a još uvijek ne stanje, u velikoj mjeri ovisi o podjeli rada na ženske i muške u porodici, o podjeli rada na muška i ženska zanimanja, o učešću žena u javnom životu. Podjela rada u porodici socijalizira ljude za umnost podjele rada, za podanike države i za bitnu neravnopravnost odnosa među spolovima. Time takva porodica nema pretpostavke za humanizaciju odnosa među spolovima i perpetuiru subjektivnu suštinu privatnog vlasništva. Subjektivna suština privatnog vlasništva – podjela rada – ideološki iskazuje društvenost rada, čovjekovu generičku bit i time zadržava odnos otuđenog muškarca i otuđene žene.

Humanizacija odnosa među spolovima postojat će kao potreba sve dok proletarijat ne ukiene sam sebe.

Način proizvodnje života odgovora načinu materijalne proizvodnje. Ekonomska emancipacija kao ljudska emancipacija znači svođenje čovjeka na čovjeka samog. Proces ljudske emancipacije u svladavanju fetišizma robe, u ukidanju države kao političke moći izvan i znad društva, može i mora biti potaknut humanizacijom odnosa među spolovima, kao što je i ta humanizacija njim potaknuta. U biranju pedagoških instrumentarija za postizanje krajnjeg cilja humanizacije odnosa među spolovima, od bitnog je značenja filozofijsko – odnosno za marksiste – materijalističko shvaćanje povijesti.

Podjela rada na muške i ženske poslove i predrasuda o »prirodi žene« kao njenom biološkom determinizmu, osnovna je zapreka humanizacije odnosa među spolovima.

Normativne ideje izjednačavanje bračne i vanbračne zajednice, istih prava bračnoj i vanbračnoj djeci, sloboda odluke o rađanju djece, mogućnost da muškarci uzimaju porodni dopuste, ostat će samo »treba da«, ukoliko cijelo društvo, a posebno pedagogija kao znanstvena disciplina, ne odgoji ljude s historijskim čulima. Tek ljudi s historijskim čulima, s bogatstvom

potreba, mogu se kao spolovi, u odnosu muškarca i žene, odnositi humano. Socijalizam je protivurječno društvo, koji s madežima staroga gradi novo društvo. Ali, odgađanja ne može biti! Jer... »Komunizam za nas nije stanje koje treba da bude uspostavljeno, ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom stvarni pokret koji ukida sadašnje stanje.«²¹

Komunistička preobrazba odnosa među spolovima, humanizacija odnosa među spolovima, jest negacija postojećeg stanja odnosa među spolovima.

NAPOMENE:

1. Marx-Engels: »Njemačka ideologija«, »Rani radovi«, str. 297. Zagreb 1953.
2. Skok, P.: »Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika«, III, Zagreb 1973. str. 677.
3. Marx-Engels: »Privatno vlasništvo i komunizam«, »Rani radovi«, str. 226 – 227.
4. »Privatno vlasništvo i komunizam«, str. 231
5. Marx-Engels: »Manifest komunističke partije«, Beograd 1960. str. 32
6. »Manifest komunističke partije«, 31.
7. Hegel: »Osnovne crte filozofije prava« Sarajevo 1964. str. 159.

paragraf 177.

- 8 »Osnovne crte filozofije prava«, str. 154.

paragraf 166.

- 9 »Privatno vlasništvo i komunizam«, str. 233.
- 10 »Marx-Engels: »Historija« str. 295-296.
- 11 Marx-Engels: »O proizvodnji svijesti«, »Rani radovi«, str. 306.
- 12 Vidi: Despot, Bl.: »Povijest i priroda žene«, »Dometi« 2/1980.
- 13 Hegel: »Osnovne crte filozofije prava«, str. 173 – 174.

paragraf 200.

- 14 »Manifest komunističke partije«, str. 26.
- 15 »Historija«, 299.
- 16 »Potreba, zadovoljenje i podjela rad«, »Rani radovi«, str. 249.
- 17 Marx: »Pismo Kreuznachu«, »Rani radovi«, str. 38 – 39.
- 18 Marx: »Kritika gotškog programa«, Zagreb 1973. str. 100.
- 19 Lukacs: »Povijest i klasna svijest«, Zagreb 1977. str. 147.
- 20 Marx-Engels: »Komunizam-proizvodnja samog oblika saobraćaja«, »Rani radovi«, 343.
21. Marx-Engels: »Njemačka ideologija«, citirano prema: »Marksizam o revoluciji, socijalizmu, komunizmu«, II, Zagreb 1976. str. 14.

mogućnost izražavanja ženskog u marksizmu

rada iveković

I UVODNE TEZE ZA JEDNU ŽENSKU KRITIKU FILOZOFIJE

Navest ću osnovne prigovore ženske kritike filozofiji uopće, koji, po mom mišljenju, pogđaju i marksizam:

1. Kritika univerzalnosti filozofske spoznaje. »Čovjek uopće«, univerzalan model i ideal, zapravo je lažno univerzalan u svojoj apstrakciji i prikriva muški lik. Paradigma toga je u jeziku: »Čovjek« je prvenstveno muškarac, a žena je čovjek samo ako se to posebno naglasi. Mnogi jezici uopće nemaju razliku između »čovjek« i »muškarac«, ili je ne poštuju. Kao univerzalan nam se nameće jedan partikularan interes – a taj je muški.¹

2. Kritika pseudoneutralnosti filozofije i znanosti. Skrivajući spolnost subjekta filozofije, filozofija sudjeluje u jednoj krajnjoj vrsti iracionalizma, a to je seksizam, ili diskriminacija po spolovima.² »Zaborav« spolne razlike služi za potiskivanje i isključivanje ženskog.

3. Ženska kritika zahtijeva da filozofija, kao minimum, i na sebe primijeni kriterije i postupak (kritičnost) koje namjenjuje drugima. Ukoliko to ne učini, ponaša se filozofija onako kako Agnes Heller definira (u *Radical Philosophy*) desne radikale. Ona kaže: »Smatram desnim radikalima sve one koji ne priznaju normu filozofske diskusije o vrijednosti; sve one koji nisu spremni da svjesno promisle o ideološkom karakteru vlastitih vrijednosti, sve one koji neće da prihvate da vrijednosti za koje druge grupe i društva imaju afiniteta mogu biti jednako istiniti.«³

4. Ukoliko je tačna teza o univerzalnom kao lažno-univerzalnom koje je prikriveno muško, onda jednako ne stoji teza o ženskom kao isključivo partikularnome. Ako se uspostavi ravnoteža između muškog i ženskog u simetriji, tada i jedno i drugo, u principu, na jednak način mogu biti nosioci funkcije univerzalizacije. Tada i za filozofiju postaje interesantno žensko koje je dosad smatrano partikularnim i stoga nezanimljivim. I uopće, dovode-nje u fokus filozofije svih partikularizama.

5. Kritika epistemoloških formalizama koji prenose vrijednosne hijerarhije u nesvjesno subjekta i u njegovo imaginarno nikad nisu samo stvar predmeta proučavanja nego i problem recepcije. Treba preispitati šta znače binarni modeli mišljenja: racionalno-iracionalno, aktivno-pasivno, subjekt-drugo, subjekta, povijest-priroda, subjekt-objekt, biće-biće-za-drugoga, muško-žensko, duhovno-materijalno, kultura-priroda i sl. i dovesti ih u sumnju. Unutar njih je žensko *a priori* određeno kao drugorazredno u odnosu na subjekt (a taj je povijesno muški). Kritici valja podvrgnuti i podjelu na egzaktnu i društvenu znanosti, koja je veoma dalekosežna i koja prednošću koju daje egzaktnosti, mjerljivosti, centričnosti subjekta, također doprinosi isključenju žene, ili je na njemu čak i građena.

6. Odnos muško-žensko (kao ni ostali binarni modeli) nije simetričan, što se danas potvrđuje i u lakanovskoj psihoanalizi. Pretpostavljam da je drugost-drugostepenost, potisnutost žene povijesno bila nužnost, pa i osnovna razvoja filozofije (i kulture uopće), u smislu u kojem je to već. S. de Beauvoir primijetila: muškarac kao subjekt usmjeren prema slobodi transcendira svoju datost i prirodu otuđujući se u Drugome, Drugoj, u ženi. S. de Beauvoir je i ženi preporučivala istu vrstu transcendencije kao i muškarcu, a to je značilo potvrdu pozicije subjekta, što je u skladu s evropskom racionalističkom tradicijom od Descartesa naovamo. Novi je feminizam otišao dalje u više pravaca, a ja lično vidim rješenje u desubjektivizaciji za sve, tj. odustajanja i za muškarce i za žene, i za ostale, od pozicije moći koju subjekt zauzima. Za one oprimirane, međutim, to je moguće tek poslije prve faze afirmacije vlastite subjektivnosti.

7. Potrebno je naglasiti konvergenciju između feminističkih analiza i mnogih savremenih oblika mišljenja – u marksizmu i izvan njega – koje cijene epistemološki vrijednosni pluralizam, na koji se i misli kada se govori o potrebi da studije o ženi (Women's Studies) budu interdisciplinarne.

8. Ženska kritika filozofije i kulture uopće nužno je politizirana i lijevo orijentirana. Ona unosi u teorijsko mišljenje nužnost refleksije o novim temama, odbacujući autoritarnu tezu po kojoj se unaprijed zna (i ko je taj koji zna?) što je to teorija. Stoga ona i nema vlastite dogme ili korpusa učenja, a djeluje presijecajući i dekonstruirajući svojom kritikom i preispitivanjem postojeće discipline u poštovanju pluralizma i interdisciplinarnosti, uz poseban oprez prema transmisiji znanja i svim vrstama manipulacije.

9. Nema i ne može biti posebne »ženske« filozofije, ali smatram da je dosadašnja uglavnom bila muška. Došlo je vrijeme da se to korigira u interesu filozofije same.

II ŽENSKO U MARKSIZMU

Problem ženskog pitanja moguće je u marksizmu zahvatiti s više strana. U prvom je redu danas korisna i kritika samog termina *žensko pitanje*, koji ovo reducira na klasno, a u svom pretpostavljenom ekonomskom redukcionizmu implicira da se svi problemi položaja žene rješavaju njenim ulaskom u proizvodnju. Pri tom se, međutim, ne uviđa da se predlaže nešto što je očigledno nemoguće (nemoguće na zadovoljavajući način) – a to je da žene uđu u jednu strukturu koja je upravo sazdana na njihovom isključevanju.

No, ja ću u ovom kratkom osvrtu poći samo od općeg okvira, a neću problematizirati sva ona mjesta na kojima bi se problem žene u marksizmu mogao artikulirati – kada bi bile prevladane prepreke koje ću navesti, i na kojima ostaje ovaj moj ovdašnji uvod u temu.

Vidjeli smo da pitanje žene nije nikad u filozofiji bilo na prvome mjestu, i to zato što je bilo smatrano partikularnim i zato za filozofiju nezanimljivim. No, zadržavanje problematike žene u sferi partikularnog rezultat je metafizičkog mišljenja, u kojemu već djeluje mišljenje pomoću binarnih modela. U tom se sklopu *partikularni* interesi vladajuće i preovlađujuće grupe – a to su, sticajem povijesnih okolnosti, muškarci – prikazuju kao univerzalni. Upravo je ovaj postupak i omogućio razvoj filozofije, u prvom redu idealističke: duh se, kao aktivan, hrani materijom koja je pasivna. Marksizam je ovaj rascjep naslijedio (ovaj odnos lažno-univerzalnog prema lažno-partikularnom) i on se unutar njega artikulira kao rascjep na područje proizvodnje s jedne i područje reprodukcije života s druge strane. Iako je jasno da potpun rascjep nije moguć, da su dvije sfere povezane, područje materijalne reprodukcije života je u okviru dogmatskog marksizma, a u skladu sa zakonima kapitala i principom efikasnosti – redovno zapostavljano. A to je područje za koje je najčvršće vezana žena u svim društvenim formacijama (a ne samo u kapitalizmu). Područje ženskog rada u kući (ili, pak, prostitutu-

cija, velikog izbora nije bilo), sve do nedavno, nije se analiziralo ekonomskim kategorijama, nego psihološkim.

Poznato je i to da klasici marksizma, iako su se više bavili sferom proizvodnje, nisu imali namjeru da dvije sfere razdvajaju: »(...) odnos, koji se ovdje odmah od samog početka uključuje u historijski razvitak, sastoji se u tome da ljudi koji svakodnevno ponovo stvaraju svoj vlastiti život, počinju stvarati druge ljude, razmožavati se – odnos između muškarca i žene, roditelja i djece, porodica. (...) Proizvodnja života, kako vlastitog pomoću rada, tako i tuđeg pomoću radanja, pojavljuje se već odmah kao dvostruki na tom smislu što se pod tim razumljiva zajedničko djelovanje više individua bez pod kakvim uvjetima, na koji način i zbog koje svrhe.«⁴

Marksistički ekonomski redukcionalizam pozabavio se pretežno područjem proizvodnje, a time je »proizvodnja tuđeg života pomoću radanja« zapostavljena, što se, pak, može označiti kao rascjep između privatnog i javnog. Ukratko, to je jedina od aspekata pitanja. Drugi je – vezan za ovo – pitanje podjele rada (ona po spolovima opstaje kao posljednja i najtvrdra), koja opstaje i nakon političke ili kakve druge parcijalne »revolucije«. Ona po spolovima opstaje u svakom društvu, pa i u onome nakon tzv. socijalističke revolucije, zbog naslijeđene i neupitne tehnologije i odnosa u proizvodnji. Kao temeljna i prva podjela rada, ona po spolovima omogućuje klasno društvo, a nije njegov proizvod. Stoga je i žena temeljnije i drukčije ugnjetena nego bilo koja klasa.

Dilema »da li klasno ili žensko pitanje« je lažna, isto kao i mnogi drugi binarni modeli. Zato je potrebno istražiti temelje ženske potlačenosti, koji nisu samo u proizvodnim odnosima (iz kojih je žena, uostalom, još uvijek u velikoj mjeri isključena – ili je u njih uključena na mnogo nižoj razini nego muškarci), nego i u potlačenosti koja ima određenu autonomiju, koja je vidljiva i u odnosima moći u kojima postaje i nakon što žene u većem broju uđu u proizvodnju. Žena se, naime, u toj proizvodnji nalazi u dvostrukoj situaciji: istovremeno je subjekt – kada »radi«; no osim toga je još i nesvjestan objekt, priroda, roba, kao objekt razmjene među proizvođačima (muškarcima), a također njihov statusni simbol: žena je roba kao što je i znak (semiotički govoreći) komunikacije. Historijski (a ne prirodno), muškarac je proizvođač. Muškarac ženi posreduje vezu s kapitalom kada ona »ne radi«, ili kada radi »samo« kod kuće i na reprodukciji »tuđeg života ali pored radanja«. Žena, dakle, pati od istog klasnog pritiska kao i muškarac, ali pored toga i prije toga još od jednog posebnog ugnjetavanja – u tome što je podređena muškarcu od kojeg je ovisna. Ta se situacija ne mijenja kada žene masovno ulaze u proizvodnju. Žene svih klasa podređene su svojim muškarcima. U tome je i specifična – interklasistička – karakteristika ženskih pokreta.

Nema, dakle, neutralnih povijesnih podataka.

Iako se Marx nije posebno bavio pitanjem žene, moramo pretpostaviti, kao što se kaže u ženskim studijama, da nema ničeg u njegovom učenju što bi to sprečavalo (ili, to moramo pretpostaviti ako hoćemo biti konstruktivni: no, pitanje je treba li i koliko na silu širiti marksizam da bi feminizam u njega stao...). I, ovdje se vraćamo na pitanje univerzalizma, iz čijeg okvira ja ovo govorim, a koje ovdje glasi: da li klasno pitanje iscrpljuje žensko? Mislim da ne, i na to ću se vratiti.

Podimo od primjera. Prva internacionala dvomila se oko toga treba li ili ne ženama dati pravo glasa i pravo na rad. Na kongresu radničke partije 1875 Bebel, se borio za to da ova prava žena uđu u program, ali ona su usvojena tek 1891. Tendencija je među radništvom u to vrijeme bila (kao što je i danas – pogotovo u vrijeme ekonomskih kriza) da se ograniči žensko pravo na rad (dok su za pravo glasa ionako u prvom redu bile zainteresirane žene viših klasa). U svojoj se *Kritici Gotskog programa* (1875 – 1891) Marx zadovoljio komentiranjem normiranja i ograničenja ženskog rada (predviđenim u programu) – a nije tražio da se žensko pravo na rad načelno proklamira. On je smatrao da ženski rad valja isključiti iz onih grana rada koje su u suprotnosti sa ženskim moralom (?) i opasne za zdravlje žene. (Danas bi feministička kritika, odbacujući svaki paternalizam, pitala: koje su to vrste poslova koje su opasne za žene a ne i za muškarce? I koje su u suprotnosti s moralom? Kako objasniti ovo Marxovo jasno postulliranje dvostrukog morala? No, znamo da je i on bio muškarac svoga vremena.)

Tu je vidljivo ono što će s vremenom postati još jasnije: da se radnički pokret i njegove partije rukovode interesima svoje aktivne i najjače grupe (= muškarcima). Ženski rad nije bio i nije u interesu radničke klase, on je konkurencija. Zato što su (kao i djeca) žene slabije plaćene od muškaraca, poslodavci ih radije uzimaju. Zaposlene žene ne mogu u jednako mjeri da se brinu za kuću i da obavljaju radnu snagu muškarca, itd. Ženski rad izaziva kod radničke klase protivljenje koje nije samo psihološki utemeljeno. Ako je to tako, onda je valjda jasno da radnička klasa nije u svemu reprezentativna i za žene. Proturječnost nije prividna nego je realna i još se danas (ili opet danas) ponavlja kada se žene, zbog ekonomske krize, prisiljavaju da se vrate u domove. To se i kod nas trenutno zbiva: očekuje se da će se na račun žena otvoriti nova radna mjesta »za mlade« (za mlade muškarce, valjda?). *Nije u interesu radnika da žene rade*. Ovime se postavila u pitanje univerzalna uloga radničke klase, proletera, onih proletera koji bi trebalo da svima priskrbe slobodu. Bar je u pogledu žena sumnjiva rečenica iz *Komunističkog manifesta*: »Svi dosadašnji pokreti bili su pokreti manjina ili u interesu manjina. Proleterski pokret je samostalni pokret ogromne većine u interesu ogromne većine. Proletariat, najniži sloj sadašnjeg društva, ne može da se podigne, ne može da se uspravi, a da se ne baci u vazduh cela nadgradnja slojeva koji sačinjavaju zvanično društvo.«⁵

Bar na žene se ovo ne odnosi, i ovdje se vraćamo kritici filozofskog univerzalizma koji je naprijed spomenut. Istom mehanizmu pripada i to da nije transparentan. Kada se, naime, jedan partikularan (ovdje muški) interes potvrđuje kao univerzalan, tada je, naravno, nužno da se njegovu partikularno porijeklo prikrije.

Proletariat je, doduše (često paternalistički i instrumentalno), za neke interese žena. No, svoj identitet i subjektivitet žene moraju same izabrati, između ostalog i uz pomoć kritike koja se sada i u ovom području primjenjuje. I ovdje bih podsjetila na ono što sam već drugdje naglasila: naspram pitanja žene mnogi se naši marksisti (rječnikom Agnes Heller) ponašaju kao desni radikali.

Kada Marx u svojim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* govori o radniku koji je kod kuće kada ne radi, a nije kod kuće kada radi, kada Marx analizira otuđujući rad, on tada otvara mogućnost za marksiste da postanu svjesni posljedica rascjepa između područja proizvodnje i reprodukcije života (tj. porodice). Ali, istovremeno, on ovdje govori samo o onim radnicima za koje rascjep važi doslovno i prostorno. Postoje, s druge strane, takvi radnici – radnice – za koje se suprotnost između porodice i rada ne odigrava na isti način, za koje je otuđenje nešto kompliciranije: one koje nisu kod kuće niti kada su »kod kuće«.

U rascjepu je između sfere rada i sfere porodice žena i sama rascijepljena, dok muškarac u principu nepodijeljen s jedne strane opstaje. Kada se ova suprotnost smatra samo posljedicom kapitalizma (a ne datošću svih poznatih društava), tada je analiza prekratka. Mogućnost (vjerovatnost) da podređenost žene omogućava sva ostala ugnjetavanja, mora biti uzeta u obzir i analizirana u marksizmu (što za sada vidim da rade samo ženske studije). No, u tom slučaju diskriminacija po spolu prethodi klasnoj diskriminaciji.

Bilješke

1 Isto misli i Carol C. Gold, u *Women and Philosophy, Towards a Theory of Liberation*, ed. by Cayol C. Gold & Marx W. Wartofsky, Putnam's Sons, New York 1976, u svom uvodnom poglavlju o metodologiji.

2 *Prerapport sur les recherches feministes*, Collectif parisien d'organisation du Colloque »Femmes, Feminisme, Recherche«, Paris le 12 mai 1982, p. 149.

3 Prema talijanskom izdanju *La filosofia radicale*, Il Saggiatore, Milano 1979, str. 113.

4 Marx – Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1978, str. 373-374.

5 K. Marks – F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, Kultura, Beograd, I tom, str. 25 – 26.

